

Gelenekten Geleceğe Nevâyî Tili

From Tradition to the Future: The Language of Navayi

Faysal Okan ATASOY^a

^a Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Isparta, Türkiye. e-posta: faysalatasy@sdu.edu.tr

ЮСУФ, Бердак. *Навоий тили луғати беш жилдли I жилд А – Д*. 1. с. (2). 496 б. Тошкент: Ғафур Ғулам номидаги нашриёт–матбаа ижодий уйи, 2018. [YUSUF, Berdak: *Navoiy Tili Lug'ati beş cildli I. cild A - D*: 1. c. (2). 496 s. Taşkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot – Matbaa İjodiy Uyi, 2018]

ЮСУФ, Бердак. *Навоий тили луғати беш жилдли II жилд Е – Л*. 2. с. (2). 519+[1] б. Тошкент: Ғафур Ғулам номидаги нашриёт–матбаа ижодий уйи, 2022. [YUSUF, Berdak: *Navoiy Tili Lug'ati beş cildli II. cild E - L*: 2. с. (2). 519 s. Taşkent: G'afur G'ulom Nomidagi Nashriyot – Matbaa İjodiy Uyi, 2022]

Türk sözlükçülüğü, yalnızca kelimelerin karşılıklarını veren teknik bir faaliyet değil, Türk dilinin tarihî derinliğini, kültür çevreleri arasındaki dolaşımını ve yazı dilleri arasındaki münasebetleri görünür kılan ilmi bir gelenektir. Bu geleneğin başlangıç noktası, Kâşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda kaleme aldığı *Dîvânu Lugâti't-Turktî*. Kâşgarlı'nın eseri yalnız bir kelime listesi değil; Türk boyları, ağızları, coğrafyası, şiiri ve günlük hayatı hakkında bilgi veren bir atlasır. Bu sebeple Türk sözlükçülüğü daha ilk büyük örneğinde yalnızca “kelime-karşılık” düzeninden ibaret kalmamış; dili, edebiyatı ve kültürü birlikte taşıyan bir hafıza olarak ortaya çıkmıştır.

Türkçenin tarihî seyri içinde farklı yazı dillerinin ve kültür merkezlerinin oluşması, sözlükçülüğü de yeni ihtiyaçlara göre biçimlendirmiştir. Türk dilleri ve lehçeleri geniş coğrafyalara yayılmış, kimi zaman birbirinden uzaklaşmış, kimi zaman farklı abece ve edebî geleneklerle iç içe geçmiştir. Böyle dönemlerde sözlük, dağılanı toplamak, eskiyenı yaşatmak, unutulana hatırlatmak ve farklı muhitler arasında anlaşmağı sağlamak için hazırlanmıştır. Bu hâliyle sözlükler kaynak metinler olarak mirası aktarma ve kültür çevreleri arasında köprü kurma vazifesi görür.

Türk dili tarihi içinde Çağataycanın hususi bir yeri vardır. Çağatayca, XV. yüzyıldan itibaren Türkistan sahasında güçlü bir edebî dil hâline gelmiş; bu dilin en büyük temsilcisi ise Ali Şēr-i Nevâyî [ö. 906/1501] olmuştur. Nevâyî yalnızca klasik Çağatay edebiyatının en büyük şairi değil, aynı zamanda Türkçenin edebî ifade imkânlarını bilinçli biçimde savunan bir müelliftir. *Muhâkimetü 'l-lugateyn* gibi eserlerinde Türkçenin Farsça karşısındaki imkânlarını tartışması, onun dil tarihindeki yerini daha da belirginleştirir. Bu sebeple Çağatayca sözlüklerin büyük bir kısmı, gerçekte Nevâyî'nin eserlerini anlama ihtiyacından doğmuştur. Başka bir deyişle Çağatay sözlükçülüğünün ana damarlarından birinin "Nevâyî lugatçiliğı" olduğu söylenebilir.

Bu geleneğin erken örneklerinden biri, Tâli'-i İmânî tarafından Sultan Hüseyin-i Baykara [1470-1506]'nın isteğı üzerine hazırlandığı belirtilen *Bedâyi'u 'l-lugattir*. Ali Şēr-i Nevâyî'nin şiirlerinde geçen kelimeleri açıklamak için düzenlenen bu Çağatayca-Farsça sözlük, bilinen en eski Çağatay sözlüklerinden sayılır ve 863 madde başını muhtevindir. Yine, yazarı bilinmeyen *Abuşka Lügati* de Nevâyî sözlükçülüğü bakımından esas metinlerden biridir. Eserin *Lugat-i Nevâyî, el-Lugatü 'n-Nevâiyye ve 'l-istişhâdâtü 'l-Çağatâiyye* gibi adlarla anılması, onun Nevâyî merkezli mahiyetini açıkça gösterir. *Abuşka* her ne kadar Nevâyî'nin eserlerini anlamak amacıyla hazırlanmışsa da yalnız Nevâyî ile sınırlı değildir. Lutfî, Haydar Tilbe, Ubeydullah Han, Hüseyin-i Baykara, Babür gibi başka şairlerden de örnekler alınmıştır. Bu durum, Çağatay sözlüklerinin tek bir metne kapanmadığını; Nevâyî merkezli olmakla birlikte bir edebî çevrenin müşterek dilini de gösterdiğini ortaya koyar.

Modern Özbek sözlükçülüğü içinde de Nevâyî dili üzerine yapılan çalışmaların ayrı bir ağırlığı vardır. Özbekistan'da hazırlanan ve Berdak YUSUF'un da hazırlanmasında katkıda bulunduğu *Alişer Navoiy asarlari tilining izoxli lug'ati* (Taşkent, 1983-1985) adlı dört ciltlik çalışma, Nevâyî metnlerinin söz varlığını açıklama bakımından uzun süre esas başvuru eserlerinden biri olmuştur. Berdak YUSUF'un *Navoiy tili lugati* adlı sözlüğü de bu geleneğı hem genişleten hem daha kullanışlı hâle getiren yeni bir çalışma olarak dikkati çekmektedir.

Berdak YUSUF'un bu sözlüğü hazırlayabilecek ilmi birikime sahip olması tesadüf değildir. 1949'da Özbekistan'ın Cizzah vilayetinde doğan YUSUF, Semerkant Devlet Üniversitesi

Özbek ve Tacik Filolojisi Fakültesinde öğrenim görmüş; daha sonra Özbekistan İlimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyatı ve Folklorü Enstitüsünde çalışmıştır ve hâlen aynı kurumda Doçent kadrosunda çalışmaktadır. *Eski Özbek Edebî Dilinde Zamirler* (XV ve XVI. yüzyıllar) (Moskova, 1980) adlı doktora çalışması, onun tarihi dil bilgisi alanındaki uzmanlığını gösterir. *Turkcha-O'zbekcha va O'zbekcha-Turkcha Lug'at* [=Türkçe-Özbekçe ve Özbekçe-Türkçe Sözlük] (Taşkent, 1993), *Turk Tilining Ters Lug'ati* [=Türk Tilining Ters Sözlüğü] (Taşkent, 2004) ve *Turkcha-O'zbekcha Aldoqchi So'zlar Lug'ati* [=Türkçe-Özbekçe Sesteş Kelimeler Sözlüğü] (Taşkent, 2009) gibi eserleri ise onun sözlükçülüğü Türk dilleri arasında ilim ve kültür köprüsü kuran bir faaliyet olarak gördüğünü ortaya koyar.

YUSUF kendisi ile yapılan röportajda¹ sözlüğünü yazma hikâyesini kısaca şöyle anlatır: “Talebelik yıllarımdan beri Nevâyî sözlüğü hazırlamak gibi bir fikrim vardı. Biz talebeyken PUŞKİN [1799-1837]’in en çok kelime kullanan yazar olduğu söylenirdi. PUŞKİN 21197 kelime kullanmıştır. Ben de Nevâyî’nin PUŞKİN’den daha fazla kelime kullanmış olması gerektiğini düşünürdüm. Bir nevi Nevâyî’nin *Muhakimetü’l-Lugateyn*’i gibi *Muhâkimetü’l-Müellifeyn* yazma fikrinden bu sözlük doğdu. Eseri aslında 2007’de yazmağa başladım. Önce araya giren birçok başka iş sebebi ile altı yıl öteki işlerden vakit buldukça yapılan bir iş hâlinde bekledi. Altı yıldan sonra mesaimin çoğunu bu işe harcayarak çalıştım. Esasında hocalarımız Nevâyî’nin kullandığı kelime sayısı ile ilgili 26.000 veya 35.000 kelime gibi sayılar telaffuz ediyorlardı; lakin bu bilgilerin kanıtlanabilir bir tarafı yoktu. Ben de bir müellifin kelimelerini saymanın doğru yolu onun sözlüğünü hazırlamaktır diye düşündüm. Bir kelimenin var olması o kelimenin eserlerde kullanılıyor olması demektir. Bu sebeple sözlüğümde her kelimeye birkaç örnek beyit gösterdim.”

Sözlükçülük bakımından YUSUF’un eseri “yazarın söz dağarı” olarak adlandırılabilir “şahıs sözlüğü” (İng. *glossary*) sınıflamasına girmektedir. Sadece Nevâyî’nin kullandığı kelimeleri ve onların manalarını Nevâyî’nin eserlerinden tanıklar göstererek bir araya getirmiştir. Eseri, kendisinden önceki Nevâyî lugatlerinden ayıran çeşitli hususiyetler bulunmaktadır. Madde başları Kiril harfleriyle yazıldıktan sonra yanına Arap harfleriyle okunuşu ve sonrasında köşeli parantez içinde de Latin harfleriyle yazılmış çeviri yazılı biçimi verilmiştir. Bu usul, eserin sadece Özbekistan’daki değil Özbekistan dışındaki araştırmacılar tarafından da kullanılmasını kolaylaştıracak bir usuldür. Nevâyî’nin kullandığı kelimelerin yine Nevâyî’nin kullandığı harflerle de gösterilmesi doğru bir yöntemdir. Bu madde başı düzeninin ardından madde içinde madde başı kelimenin Özbekçedeki karşılığı

¹ Berdak, YUSUF, “Nevayi Tili Lugati Hakkında”, röportaj yapan: Yasin YAYLA, 7 Ocak 20. Röportaj 2026 Ocak 07 tarihinde Kırklareli Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Yasin YAYLA tarafından Doç. Dr. Berdak YUSUF’un Taşkent’teki Özbek Dili, Edebiyatı ve Folklorü Enstitüsündeki odasında gerçekleştirilmiştir fakat yayımlanmamıştır. Söz konusu röportajı paylaşma nezaketi gösteren Yasin YAYLA’ya teşekkür ederiz.

ğı gösterilmiş ve Nevâî'nin eserlerinden örnek beyit veya beyitler de kaynakları gösterilerek eklenmiştir. Çalışmanın üzerinde durduğu esas nokta kelimelerin söz konusu manada Nevâî'nin eserlerinde bulunduğunu göstermek olduğu için madde başı kelimelerin iza-hında teferruata gidilmemiştir; fakat kelimenin Nevâî'de geçen bütün manaları tanıklarla birlikte gösterilmiştir.

ИДМОН *a.* ادمان [idmān] – машқ, тренировка:

Демади шоҳники: эттинг хуб,

Ишни идмонға айлади мансуб.

Сабъаи сайёр, X-109.

Шоҳким, бир кийикка урди хаданг,

Десам идмонне ишга келди батанг?

Сабъаи сайёр, X-109.

(2. с. 211. s.)

Kelimenin kaç tane manası varsa ayrı ayrı gösterilmiş ve her bir anlamı için ayrı tanıklar eklenmiştir. Ayrıca, madde başı olan kelime şayet fiilse madde başında {-mAk} yazılmamış bunun yerine kısa çizgi kullanılmıştır.

ЙИҒ - يىغ [yığ] – 1. Тўпламок:

Кўйидин бизни чиқармокка, рақибо, йиғма
хайл,

Хасни қавмокқа насиме бас, эмас ҳожат
уруш.

Наводирӯи-шабоб, IV-181.

2. Тортмок:

Будур уммидимки, ҳам ҳақ лутфи бўлғай
дастгир,

Набз тутмок майли қилма, эй табиб, илгин-
гни йиғ.

Наводирӯи-шабоб, IV-219.

3. Тўхтатмок:

Булут бирла ёғин эрмаски, ул ой ҳажрида
хар дам

Тия олмон дамм дудин, йиға олмон кўзум
ёшин.

Бадоеъул-васат, V-353.

(2. с., 328. s.)

YUSUF'un Kiril harfli yayımı tercih etmesi de ayrıca kayda değerdir. Röportajda belirttiği-ne göre Özbekistan'ın bağımsızlığından sonra oluşturulan Latin harfleri, Özbekçenin ses düzenini yansıtmı bakımından Kiril harflerine göre daha yetersizdir. Her ne kadar Kiril harfleri de Özbekçenin fonetiğini eksiksiz karşılamasa da YUSUF, bu sözlüğün ilmi kullanımında Kiril harflerinin daha elverişli olduğunu düşünmektedir. Nitekim YUSUF'a göre bugünkü Özbekçenin kullandığı Kiril harfleri de Latin harfleri de kabul edildikleri hâliyle Özbekçenin fonetiğini yansıtmaktan uzaktır. Bugünkü Özbekçe yazıda altı tane ünlü harf bulunmaktadır; hâlbuki Nevâyî'nin dilinde aslında 9 ünlü bulunmaktadır (/a/, /ä/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /e/, /u/, /ü/)². YUSUF, bu hususun farkında olduğundan olsa gerek madde başlarında Arap harflerini ve çeviri yazıyı da kullanmıştır.

Eser beş cilt olarak tasarlanmıştır. 2018'de yayımlanan I. cildin ardından 2022'de II. cilt yayımlanmıştır. Röportajdan öğrendiğimize göre III. cilt baskıdadır ve 2026 yılı içinde çıkacaktır. IV. cildin de 2026'da baskıya verilmesi planlanmaktadır. V. cildin ise 2027'de tamamlanıp baskıya verilmesi düşünülmektedir. Röportajdan edindiğimiz bilgiye göre eser tamamlandığında 22.000 civarı kelimeye ulaşması hedeflenmektedir. Bu hâliyle YUSUF'un talebelik yıllarındaki fikrinin doğruluğunun yani Nevâyî'nin PUŞKİN'den daha fazla kelime kullandığının kanıtlanacağı söylenebilir.

Sonuç olarak Berdak YUSUF'un *Navoiy tili lugati*, yalnız yeni bir Nevâyî sözlüğü değil, Türk sözlükçülük geleneğinin devamıdır. Kâşgarlı Mahmud'dan başlayan, Çağatay sahasında Nevâyî'nin etrafında toplanan bu gelenek, YUSUF'un çalışmasında yeni bir soluk kazanmıştır. Eser, Nevâyî'nin söz varlığını geniş, tanıklı ve ilmi bir düzen içinde araştırmacıya sunması bakımından Türkoloji ve sözlük bilimi için dikkate değer bir başvuru kaynağıdır.

² Berdak YUSUF, "Ali Şir Nevayi ve Şimdiki Özbek Dilinin Ünlüleri Üzerine", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* (Ankara) 17, sy. 2 (2010): 73.

Kaynaklar

- YUSUF, Berdak. “Ali Şir Nevayi ve Şimdiki Özbek Dilinin Ünlüleri Üzerine”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* (Ankara) 17, sy. 2 (2010): 67-80.
- YUSUF, Berdak. “Nevayi Tili Lugati Hakkında”. röportaj yapan: Yasin YAYLA. 7 Ocak 2026.
- ЮСУФ, Бердак. *Навоий тили лугати беш жилдли I жилд А – Д*. 1. с. (2). 496 б. Тошкент: Ғафур Ғулам номидаги нашриёт–матбаа ижодий уйи, 2018. [YUSUF, Berdak: *Navoiy Tili Lug’ati beş cildli I. cild A - D*: 1. с. (2). 496 s. Taşkent: G’afur G’ulam nomidagi nashriyot – Matbaa İjodiy Uyi, 2018]
- ЮСУФ, Бердак. *Навоий тили лугати беш жилдли II жилд Е – Л*. 2. с. (2). 519+[1] б. Тошкент: Ғафур Ғулам номидаги нашриёт–матбаа ижодий уйи, 2022. [YUSUF, Berdak: *Navoiy Tili Lug’ati beş cildli II. cild E - L*: 2. с. (2). 519 s. Taşkent: G’afur G’ulom Nomidagi Nashriyot – Matbaa İjodiy Uyi, 2022]